

Александар Јовановић

У СРЦУ ТАМЕ ШУМАДИЈСКИХ ПРЕДЕЛА

У јубиларној десетој години, Награда „Данко Поповић” се вратила својој кући. Није у питању, нити је могла да буде, никаква намерна одлука овог жирија, него су се, колико случајношћу толико и унутарњом логиком књижевних збивања, у издвојеном роману *И жив и мршав* Ивана Златковића, укрстила и сложила лепа и речита својства, потврђујући основно геофилософско становиште о постојању битног односа човека и његове културе према простору у којем је рођен и одрастао.

Награђени роман даје једну сложenu и превасходно тамну слику Шумадије од Космаја до Рудника, у чијем су средишту Аранђеловац, Орашац, Бања, Босута, у времену између два рата, али чије важење превазилази ове просторно-временске задатости и свођење романескне слике света на њену ванкњижевну подлогу. За то се сам писац и додатно побринуо одређеним поетичким напоменама при крају романа. Наводећи исказе Антонија Маћада и Владимира Набокова: „И истина се измишља”, односно: „Казати за неку причу да је стварна, увреда је и за уметност и за истину”, Златковић је желео да своју причу одбрани од могућих једносмерних читања. „Архив” са документима, појашњењима и прилозима, заједно са цртежима и фотографијама, као и текст о Дворинама, иако привидно демантују писца, заправо су, такође, поетички чиниоци: они нису додатак роману већ су његов саставни део, јер се не односе на вануметнички него управо на романескни свет.

Али, мало ко би се усудио да оштро одвоји књигу од оног што јој је претходило. Ликови и судбине Златковићевих хајдука Јоваша и Варнаве умногоме одговарају шумадијским одметницима Милоју Игњатијевићу Кореји из села Бање код Аранђеловца, и Миливоју Марићевићу из Орашца, њиховим разбојништвима, односу према женама, хватању,

бекству из затвора поткупљивањем чувара, погибијама. Они се и помињу у једном тренутку у роману:

„Па, с браћом Гајић из Даросаве, с Корејом из Бање, са Марићевићем из Орашца, Аврамом из Стојника, онда са неким Живком грбавим, који је умро, па с Јовашем и Варнавом, њега су пролетос жандарми убили.” (92)

У друштво са Јовашем и Варнавом, главним романескним ликовима, умешала су се и два њихова стварна прототипа, у непрестаној игри чињеница и фикције. Али, и више од тога. Роман се није само снажно наслонио на документе који потичу из непосредног сведочења хајдучких савременика, полицијских записника и новинских хроника, него је у себе уградио и слику о хајдуцима која нам долази из културе: из научних студија, романа, филмова: почев од *Горског цара* Светолика Ранковића и сажетих историјских увида Слободана Јовановића до *Официра* и сценарија за филм *Хајдук* Данка Поповића. У тексту Слободана Јовановића из првог тома *Владе Александра Обреновића*, дата је целовита друштвена, морална и психолошка слика хајдучије с краја XIX века, али која углавном одговара и периоду о којем је овде реч. Хајдуци, јатаци, полицијски доушници, градски лиферанти и сесоске газде, увезани у неразмрсиво живо клупко које је свуда имало своје пипке и више од једне главе, због тога се чинило неуништивим:

„Пера Тодоровић, који је присуствовао као новински извештач процесу у Чачку, оставио је под именом 'Хајдучије' огромну грађу и о економској и о моралној страни тог друштвеног зла. [...] Тодоровићеви извештаји оставили су јак утисак на публику, која није ни слутила какве се мрачне и кржаве ствари дешавају у нашим селима, која смо ми замишљали у стању патријархалне неискварености.” (355)

„У току процеса обелоданило се да на једног хајдука долази по неколико јатака, јер без јатака хајдук се не може одржати. [...] Хајдук је морао да мити јатака, да га он не би ради уцене издао; што је уцена била већа, то је и хајдук морао више давати јатаку. [...] Било је примера да су хајдуци постајали проста оруђа јатака, убијали и арали по њиховом налогу, па чак и за њихов рачун чинили дела личне и политичке освете.” (354-355)

„Као што је хајдук имао јатаке, тако је и полиција имала потајнике. Граничну линију између ове две групе било је тешко повући; та два подземна света имали су доста додирних тачака. Ни хајдуци ни полиција се нису могли поуздати у своје помагаче. Неки пут јатак и потајник стапали су се у једно мешовито биће, које је варало обе стране, и хајдука и полицију.” (355)

Већ је сам Златковићев опис, за који је тешко рећи да ли је прецизнији или лепши, синтеза научног и уметничког приступа, јер се у њему

на подлози опште слике не губе појединачне судбине. Али, вратимо се награђеном роману и његовој причи која нас увлачи у вртлог из којег не излазимо до самог краја. Томе доприноси његова композиција и њена, условно речено, чланковитост. Роман је подељен у седам целина, са бројним краћим насловљеним или ненасловљеним епизодама које се брзо прекидају, смењују и дозивају, померајући приповедачку тачку гледишта, односно наративну перспективу, из затвореног у отворени простор, из села у град: из жандармеријске станице ка јатачким склоништима, из затвора у шуме Букуље и Венчаца, од хајдучких пљачки до љубавних постеља, од варошких кафана до добро или лоше вођених потера. Овакав поступак, с једне стране, јесте у сагласности са испрекиданим, несигурним и лишеним било какве извесности животима свих Златковићевих ликова, а, с друге стране, тражи од читаоца додатну пажњу у састављању целовите слике од њених мозаичних делова.

Јунаци у роману су умногоме изједначени, по мотивима, животу, осујећености и празнини. „Схватио је да се добро не плаши зла, нити зло доброг. Никада ниси само на једној страни” (19), размишљао је један од јунака у роману, али његово становиште одражава ставове и понашање многих. Јатаци постају доушници, робијаши кметови, мирне девојке одане хајдучке љубавнице, и тако редом. Основни њихови поступци су дискретно мотивисани породичним и друштвеним околностима. Водник Кузбабић је „хајдучко копиле”, Јоваш је ратно сироче којег је стриц тукао, Варнави су оца убили у ситној сеоској крађи крај свињца а зеленаши су му отели њиву, Ранка је одрасла поред мртвачких сандука и тако редом. За све њих би могло да важи оно што је приповедач рекао за Јоваша у тренутку док се још ломила његова судбина: „Као да хоће да се одметне од себе. Од свог живота. Да буде неко трећи” (84).

И заиста је реч о двоструком *одметању*, колико од закона, исто толико од себе, од онога што су можда могли да буду, а никада неће постати. Златковићеви јунаци више и не делују својом вољом, они су, хотимице или нехотимице, упали у неке улоге које су им додељене, без икаквог отпора да их не прихвате. Над њиховим светом лебде насиље, очај, чамотиња и самозаваравање. Нема у њиховом понашању другог опредељења осим нагона за преживљавањем и пљачком као нужним условом да се хајдучки живот продужи:

„И ти ћеш неки дан овамо код мене. Да се не кријеш као курјак. Ти си мој побратим. Радишић ће да плати за обојицу. После ћемо на младеновачку страну. Имам једног богатог сељака којег одавно оћу да опљачкам. Живи само са ћерком и једним зетом.” (161)

По тамној и муклој слици света роман *И жив и мртшав* направио је знатан искорак и у односу на Ранковићевог *Горског цара*, у којем се,

бар на тренутак, међусобно сенче лепота шумадијских пејзажа и сеоска радиност са хајдучко-јатачким паралелним животом. То двојство осећа и главни јунак Ђурица, бар накратко, док му се у свести преклапа слика онога што је могао да буде и унутарњи грч због његовог хајдучког живота. Пошавши за *горским царем*, са емоцијама обасјаним неодређеним, али снажним епским предањем, Станка га види „као ванземаљску појаву, као она светла јуначка лица из наших јуначких песама”. Када то *свешто лице* изневери њену љубавну и људску оданост, она чини једино што у свом разочарању може да уради: издаје га, разрачунавајући се колико са њим, толико и са самом собом. Исто се може рећи и за искорак у односу на морална и друштвена начела *Официра* Данка Поповића, за њихову судбину оличену у пријатељству, побуни, греху, трагичном разлазу и окајавању.

До таквих узлета, чак ни у издаји, не могу да стигну Златковићеви јунаци. И увођење оштећене мапе, са могућим луком који води ка Павлу Бакићу и Дворинама – једна лепа линија у роману која причу доводи буквално до наших дана – не призива у њиховој свести ни траг епских простора, ни *она свешта јуначка лица* која су овде столовала. Изван употребног значаја, потраге за скривеним новцима, мапа је само згужвани и безвредни предмет: у њиховом свету није могло да буде простора за предање и етос. Односно, предање може да се јави не више као узорно, него као низ издвојених и краткотрајних слика, делом мистификованих и гротескних. Само два примера: епски простори најпре израћају у кафанској причи о Бакићевом коњу без коњаника а са његовом сенком, који кружи око Венчаца, а затим у некој врсти магновења Михајлу пред смрт, у којем се поткупљивом апсанцији уместо блага открива велика закопана црква, а слућено откриће и разрешење тајне прекинуће пуцањ пиштоља жене јатака. Црква мора да остане изван *овакве* приче о хајдучима и њиховом деловању и да нам се врати тек у псеудо-документарном тексту „Шта крију Дворине”, на крају књиге.

У томе свету један лик је издвојен и додатно осветљен: Босиљка, Јовашева жена и мајка његове деце, одређена љубављу, оданошћу и трпљењем, изван сваке помисли на издају због издаје која је њој учињена. У нехеројском свету она је једина која остаје до краја доследна себи и својој судбини:

„Пред њим је жена која клечи, под њом тело човека којег је обгрлила.” (163)

„Жена устаје. Њена рука не дрхти. Испод јелека су њене беле груди на којима је сребрни ланац и округли медаљон.

У њему Јоваш.

Враћа мараму, забрађује се. Ништа не пита, не жели да зна. Одлази. Не окреће се. Нико не виде ни да је заплакала.” (165)

Роман *И жив и мртав* не допушта поистовећивање са јунацима, али на своме завршетку омогућава емпатију са овом мученом женом. Њу не могу да пониште, напротив, ни различити гласови оних који посматрају наведену сцену, коју можемо разумети и као вид најдубљег унутарњег опела. У њој су се, као у катартичној жижи, стекле све развојне линије ове приче – у срцу таме шумадијских предела успостављена је једна светла тачка. Њен сјај можда не допире далеко, али је трајан и лековит.